

Ənənəvi yaşayış evlərinin araşdırılma tarixi

Sufayı Mammadova,

Azərbaycan Turizm və Məncement Universitetinin
muzeysənəslş, arxiv işi və abidələrin qorunması üzrə magistrı

E-mail: sufay.m.1994@hotmail.com

Hər bir xalqın mədəniyyəti onun tarixinin aynası olub keçdiyi tarixi inkişaf yolunun müəyyənlaşdırılmasında ahiyyəmləy rölə malikdir. Xalqların mədəniyyətinin müxtəlif aspektlərindən araşdırılması müasir humanitar elmlərin, o cümlədən də etnoqrafiya elminin qarşısında duran vacib məsələlərdəndir. Bəla ki, bu cür araşdırmalar xalqların tarixinin qadın-erləri sahifələrinə aydınlıq gətirməsinə kömək edir və onların haqqında tarixi yaddaşın bərpasını təmin edir. Etnoqrafiyanın tədqiqat obyektini kimi mədəniyyət mahiyyət etibarilə tarixi xarakterə malik olub köhnə nəslətlərinin ötürülməsi və eyni zamanda yeninin köhnə ilə üzvi əlaqəsində özüni göstərir.

Maddi mədəniyyət sahələri arasında yaşayış məskənləri və evləri də mühüm yer tutur. Başar mədəniyyətinin tarixi kimi yaşayış evləri də bizim tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Əhalinin təsərrüfat fəaliyyəti, inşaat materialları, evlənmə ənənələri xalq yaşayış evlərinin formalaşmasına, onların növ müxtəlifliyinə böyük təsir göstərmişdir. Əhalinin daimi və müvəqqəti həyat tərzinə uyğun yaşayış evləri formalaşmışdır. Məhz hamın amillərə təsiri ilə yaşayış evləri təbii məğalarından müasir yaşayış evlərinə kimi uzun bir tarixi təkamül prosesi keçmişdir.

Yaşayış evlərinin etnoqrafik cəhətdən araşdırılıb öyrənilməsinin elmi və praktik əhəmiyyəti vardır. Hər hansı bir əraziyə yaşayış xalqın yaşayış evlərinin tipi və formalarının müəyyənləşdirilmədən həmin xalqın sadiqi və manəvi mədəniyyətinə, adət və ənənələrin, mədəni inkişaf mərhələsinə müəmmal öyrənmək mümkün deyildir. Etnoqrafik hədəf olaraq qeyd edilir ki, yaşayış məskənləri və yaşayış evləri xalqın sosial məişətinə öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biridir. Başar cəmiyyətinin ən qadim abidələrindən başlıca hesab olunur. Bu fikrə qüvvə etnoqrafiya A.Robakidze, A.I.Meysensin də haqq qazandırmışdır (10, sah. 19).

XX əsrin 30–40-cü illərində İsaq Cəfərzadənin, Ələsgər Ələkbərovun tədqiqatlarında Azərbaycan məddi mədəniyyətinə dair xeyli material toplanmışdır. Hamın dövrə həminçən Azərbaycan etnoqrafik xəritəsinin tərtibatçıları olan Azərbaycan sənət xoreoqrafı və etnoqrafi Ə.Ələkbərov və Q.T.Qaraqaşlı Kalbacq, Gadabay, Xanlar və Laçın rayonlarında yaşayış evlərinin itirməmiş sünü məğalarından olduğunu qeyd almışdır. Azərbaycan alimlərinin I.M.Cəfərzadə isə qayaltı və məğalarları insanları ilk siğnacaq hesab edirdi. O, "Azərbaycan tarixinin ən qadim dövrü" adı məğaləsində göstərir ki, Azərbaycanda çay kanarlarında, meşələrdə, qaya altında və

məğalarlarda yaşamışlar. Onlar özərlərin istidən, soyuqdan qoruyub və əldə etdikləri od, arzağı də burada mühafizə edirdilər. Bunun üçün də məğara insanların ilk başlanğıc siğnacağı hesab edilir (10, sah. 21).

Ə.Ələkbərov 1946-cı ildə çap olunmuş əsərində Cənubi Qafqazın qadın-ev tipli xarakterizə olunan Azərbaycan xalq yaşayış evlərinə dair xeyli yer verilmişdir. O, ilk dəfə Zaqafqaziyədə təbii evlərin əsəli araşdırılmasını və qruplaşdırılmasını təklif etmişdir.

Zaqafqaziyədə xalq yaşayış evlərinin ilk təsnifatı məğaləsə hələ XIX əsrin 30-cü illərində O.Yevetski, 90-cü illərdə isə İ.I.Pantuyovun toqunmuşdur (2, sah. 127). Yevetski onları qadım, qazma, qarğı, daş olmaqla 5 hissəyə böölüb. İ.I.Pantuyov isə Qafqaz yaşayış evlərini tikinti materialına və torpaqdan hündürliyinə görə aşağıdakı qruplara ayırmışdır:

- a. Yarım qazma
- b. Yeraltı ev
- c. Taxta ev
- d. Palçıq ev
- e. Daş ev

O.A.Yevetskinin və İ.I.Pantuyovun təklif etdiyi böölüşündə birtərəfli xarakter dəşiyirdi. Buna baxmayaraq yaşayış evlərinin lazimi səviyyəyə xüsusiyyətləri öz əksini burada tapmışdır. Azərbaycan üzrə yaşayış evlərinin tədqiqatçısı İ.I.Pantuyov, eləcə də M.Milina xoreoloji və etnoqrafik materialların müqayisəsinə aparaqən sadələn məsələlərin araşdırılmasında gücü və digər xalqların materiallarına əsaslanaraq nəticə çıxarib təkliflər irəli sürmüşdür (11, sah. 87).

Azərbaycan etnoqrafiyasının maddi mədəniyyət bölməsi üzrə tədqiqat aparən bir çox müəssisələri ayrı-ayrı etnoqrafik zonalar çərçivəsində yaşayış evlərinin araşdırılıb öyrənilməsi və təsnifatı məsələsinə müəyyən yer vermişdir. Azərbaycan yaşayış evləri barədə tədqiqat aparən etnoqraflar arasında Q.Qaraqaşlı, M.N.Nəsirli, B.V.Salamzadə, Ə.Z.İzmaylova, A.N.Müstəfayev, A.Mehdiyev, J.Rüstəmov, F.V.Vəliyev və digərlərinin adını çəkəmək olar.

Məişətdə yaranmış mədəni iqtisadi irəliləmənin nəticəsində rəngarəng memarlıq xüsusiyyəti və keyfiyyəti ilə seçlən yaşayış evlərinin ev fondundan çıxarılması, onların əvəzinə hazırkı yenitipi evlərin daxil olması prosesi gedir. Bunun üçün də xalq yaşayış evlərinin etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsi tərxəslənməz elmi məsələlərdən biridir.

XX əsrin 50-cü illərinin sonu – 60-cü illərin əvvəllərində Azərbaycan maddi mədəniyyətinin yaşayış məskənləri və yaşayış evləri sahəsinə həsr olunmuş monografiyalər, dissertasiya işləri nəşr olunmuşdur. 1962-ci ildə nəşr olunan "Qafqaz xalqları" əsərinin ikinci cildində Azərbaycan maddi mədəniyyətinə xüsusi bir bölmə həsr edilmişdir.

Məmarlıq ədəbiyyatında da Şəki–Zaqatala zonasının yaşayış evləri müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır. Bu sahədə Ə.Ə.Sadıqzadə və Ə.Ə.Salamzadənin "XVIII–XIX əsrlərdə Azərbaycanca yaşayış binaları" adlı monografiyasında nisbətən geniş məlumat verilmişdir. Monografiya 1961-ci ildə nəşr edilib. Əsərdə Azərbaycanın I.İnkərən–Astara, Zaqatala–Balakən, Quba, Şuşa, Nuxa, Naxçıvan, İnceca, Şamaxı, Abşeron bölgələri üzrə yaşayış evləri və onların tarixi memarlıq xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. A.A.Sadıqzadə həmçinin yaşayış evlərinin təsnifatı məsələsinə də toxunub. O, yaşayış evlərinin təsnifatını onların plan kompozisiya xüsusiyyətlərinə əsas götürərək aparıb. Qeyd edib ki, Azərbaycan üçün yaşayış evlərinin əsas iki tipi – bir və ikiqatlı yerləşməsi xəsdir. Bunun üçün A.A.Sadıqzadə böölüşdürməni aşağıdakı kimi sıralayıb:

- a) bir cərgədə yerləşdirilmiş dördübucaqlı evlər;
- b) kiçik həyət perimetri boyunca yerləşdirilmiş evlər.

60-cü illərin əvvəllərində A.V.Salamzadə və A.A.Sadıqzadə birgə işlərində bu tipologiyani qəbul etmişlər. Lakin həmin əsərlərdə zonanın yaşayış evlərinin müəit xüsusiyyətlərini əks etdirmək işi əlmi məqsəd kimi qarşıda durmadığından onların tarixi-etnoqrafik xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmayıb. Bu məğalədə 1960-cü ildən başlayaraq Şəki–Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evi fondu etnoqrafik baxımdan öyrənilməyə başlanmış. Hələ 1960-cü ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Şurası tərəfindən Şəki–Zaqatala zonası əhalisinin xalq yaşayış evlərinin etnoqrafik baxımdan öyrənilməsi qərar alınmışdır. Nəticədə regiondakı yaşayış evlərinin öyrənilməsi məğalədə tədqiqat işləri başlandı. 1968-ci ildə qadım rayonlar edilən döndə ezamiyyət nəticəsində yaşayış evləri fondu araşdırıldı. Tədqiqat zamanı müəyyən edilən ki, ölkədə gedən yeni quruluş işləri ilə əlaqədar yaşayış evləri sayca azalır və bəzi ev növləri tamamilə aradan çıxır. M.N.Nəsirliyə 1960-cü ildə zona əhalisinin xalq yaşayış evlərini etnoqrafik baxımdan öyrənilməsi tapşırıldı. Müəllimin 1975-ci ildə nəşr etdiyi "Azərbaycan SSR Şəki–Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri" adlı etnoqrafik tədqiqat işində zonanın tarixi-coğrafi şəraiti, təsərrüfatı, yaşayış evləri, onların yaranma tarixi, etnik xüsusiyyətləri, quruluşu, araşdırılma tarixi, tipi və növləri və s. haqqında geniş məlumat öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə, etnoqrafi "Dairəvi planlı tikililər haqqında" məğaləsində müasir Azərbaycan kənd əhalisinin tikinti fonduna daxil olan dairəvi tikililər, konusvar, çubuq hörmə, möhrə və ya kəpirdən inşa edilən tikililər, onların yayılma arealı haqqında məlumat verilmişdir (6, sah. 95).

Qarabağ evlərinin araşdırılması onu etnoqraf J.Rüstəmovun "Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi–2" adlı kitabında 1966-cı ildə nəşr etdiyi "Qarabağ zonası Azərbaycan kəndliləri və yaşayış evləri haqqında" məğaləsi bu mövzuya həsr edilib. Məğalə 1960–63-cü illərin müxtəlif vaxtlarında Qarabağ zonasından tapılmış cöl etnoqrafik və bəzi ədəbiyyat materialları əsasında yazılmışdır. Burada Qarabağ zonasının təbii-coğrafi mövqeyi ilə əlaqədar tikilən yaşayış evləri və lazımi tikinti materialları haqqında informasiya verilib (8, sah. 85).

Azərbaycanın aparıcı etnoqraflarından olan Ətiqə İzmaylova da öz əmək fəaliyyətinə Taliş mədəniyyəti və sosial həyatının müəvəssisi kimi başlayıb. O, Taliş zonası əhalisinin yaşayış evlərinin təsnifatını aparıb, həmçinin XIX əsrdə Azərbaycanca yayılmış qadım məğalələr araşdırmışdır. Mövzuya həsr olunan "XIX əsər və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanca qadamlar məsələsinə dair" məğaləsi bu cəhətdən qiymətli dir (3, sah. 95).

Azərbaycanın görkəmli etnoqrafı Arist Məstəfayev Şirvanı və Azərbaycanın etnik palitrasında önəmli yer tutan ingiloyların maddi mədəniyyətinin tarixi-etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsinə önəmli röl oynayıb. Onun "Şirvan maddi mədəniyyəti" adlı tədqiqat işinin elmi əsası 1965–70-cü illərdə Şirvan ərazisində toplanan etnoqrafik materialların təşkilidir. Materiala Şirvan maddi mədəniyyətinin müxtəlif sahələri ilə yanaşı, bura məxsus yaşayış evlərinə də geniş yer verilib. Materialda əhalinin məişət tərzinə görə evlər iki yərə ayrılır:

- a) oturma əhalinə məxsus daimi, sabit evlər;
- b) elatların məxsus müvəqqəti səyyar evlər.

Birinci qrupa inşaat texnikası və tikinti materialı cəhətdən birləşən fərqlənən evlər daxildir ki, ağac evlərə – "bağdad", qarğı evlərə – "çovustanlı", gil-saman evlərə isə "daxal" aid etmək olar. Oturma əhalinə məxsus evlər hündürlik baxımından da təsnif edilmişdir. Bu prinsip əsasında evlər bədi və yerüstü olmaqla iki yərə bölünür. Şirvan batıq evlərinə küllü, qazma, yarımqazma, yerüstü evlərə isə birmatəbəli, kürsülü, iki və nadir hallarda üçmətbəli evləri aid etmək olar (5, sah. 31).

"İngiloyların maddi mədəniyyəti" adlı etnoqrafik materialda ingiloyların yaşayış məskəni və ev tipləri daxil olmaqla maddi mədəniyyətin bütün sahələri haqqında geniş və zəngin material yer alıb. Ümmüyyətlə, bu əsər Azərbaycan tarixi etnoqrafiyasında ingiloyların maddi mədəniyyətinə həsr olunmuş ilk etnoqrafik tədqiqat işidir. Monografiyada müxtəlif əhəmiyyət təsərin altında təşəkkül tapmış ingiloy əhalisinin zəruri etiyahılardan ödəyən oturma əhalinə məxsus anəvi yaşayış ev tiplərindən "ğamra", "payəbaş", "çubuqçatma", "daşqara", "çərtmə", "hörgülü" evlərdən müasir evlərə qədər olan anəvi yaşayış evləri haqqında məlumatı özündə əks etdirir (4, sah. 87).

Bu səhərdə bir bənzə isə Habil Məmmədovun müəllifi olduğu "Muğanın maddi mədəniyyəti" monografiyasıdır. Tədqiqat işində Muğanın maddi mədəniyyət nümunələrinin tam təsvirini verməyə cəhd edilib. Yaşayış evləri bölməsində Muğan bölgəsi üçün sax olan anəvi yaşayış evləri, onların növləri və yerli tikinti materialları göstərilmişdir.

Xalq yaşayış evləri fondundan etnoqrafik baxımdan araş-

dirləsinin mühüm cəhətlərindən biri də onların tiplərinin müəyyənlaşdırılmasıdır. Azərbaycanda xalq yaşayış evlərinin təsnifatı məsələsi əz öyrənilmiş sahələrdəndir. Bu problemin həllinin böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Evlərin təsnifatı ilə XIX–XX əsrlərdə bir çox tədqiqatçılar məşğul olmuşlar. Bu proses XIX əsrin ortalarından başlasa da, XX əsrin 50–60-cı illərindən ciddi problem kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Təsnifat prinsipləri qurarkən müxtəlif əlamətlər əsas götürülmüşdür. Müxtəlif ixtisas sahibləri bu məsələyə öz elm sahələri çərçivəsində yanaşmışlar; məsələn, memarlar evlərin plan-kompozisiya quruluşunu əsas götürüblər. Buna A.A.Sadıqzadə və A.A.Salamzadə tərəfindən yuxarıda qeyd olunan tipologiyani nümunə çəkmə bilərik.

Etnoqraflar isə bu məsələyə yaşayış evlərinin daha çox tarixi-təkamül, mədəni-məişət xüsusiyyətləri daxil olmaqla kompleks yanaşmışlar. Onlar tərəfindən yaşayış evlərinin təsnifatlaşdırılmasında bir çox amillər təsir göstərmişdir ki, ən vacibi lokal xüsusiyyətlər hesab edilir. Rus etnoqraflarından V.P. Kobiçev öz tədqiqat işinin bir hissəsini Azərbaycanın şimal-şərq hissəsində yaşayan əhalinin yaşayış evlərinin öyrənilməsinə həsr etmişdir. O, Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin təsnifatını verərək etnik əlamətləri əsas meyar kimi götürüb (10, sah. 50). M.A.Hüseynov, İ.S.Bretanski, A.V.Salamzadə kollektiv nəşrlərində başqa qruplaşdırmalar irəli sürüblər:

1. Qaradəm tipli evlər.
2. Günbəzli ev.
3. Bircərgəli eyvansız evlər və bircərgəli vestibüllü evlər.
- R. Bayramova görə isə orta əsrlərin daimi yaşayış evləri 2 tipə bölünürdü:

a) kasib təbəqənin yaşayış evləri – bura daxildir birotaqlı yaşayış evləri (qazma qaradəm, günbəzli) (11, sah. 87).

b) iri feodalın və zənginlərin çoxotaqlı yaşayış evləri.

Etnoqraflardan Fəzail Vəliyev XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti" adlı tədqiqat işində xalq yaşayış evlərini təsnifat baxımından indiki araşdırılma səviyyəsini nəzərə alaraq əhalinin həyat tərzinə, inşaat texnikası və tikinti materialı, dam örtüyünün forması, yer səthinə nəzərən yerləşməsi və ən nəhayət, plan quruluşu daxil olmaqla beş qrupa bölüb (11, sah. 51).

Həmin istiqamətdə yazılan əksər tədqiqat işinə və monoqrafiyalara nəzər saldıqda isə görürük ki, xalq yaşayış evləri əsasən insanların həyat və məişət tərzinə görə təsnif olunmuşdur.

Adıçəkilən mövzuda tədqiqatlar yaşayış evləri ilə bağlı təsnifatların bir-birinə oxşarlığını göstərir. Səbəbi isə əhalinin yaşayış evlərinin mahiyyətə, məzmunca bir-birinə oxşar olmasıdır. Bu prosesdə isə yüz illərlə gələn tikinti təcrübəsi, inşaat materialları, insanların dünyagörüşləri, dini inancları mühüm rol oynamışdır. ☐

Ədəbiyyat:

1. Ələkbərov Ə. "Qaradəmlərdən işıqlı evlərə" // İnqilab və mədəniyyət. 1929. № 12. S. 42–43.
2. Həvilov H.A. "Azərbaycan etnoqrafiyası". Bakı. Elm–1991.
3. İsmayilova Ə. "XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qaradəmlər məsələsinə dair". Azərbaycanın etnoqrafik məcmuəsi–1 (tədqiqat və materiallar) // Azərb. SSR Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu.
4. Mustafayev A. "İngiloyların maddi mədəniyyəti" (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı. Çarşıoğlu–2005.
5. Mustafayev A. "Şirvanın maddi mədəniyyəti" (tarixi-etnoqrafik tədqiqat işi). Red. hey. M.Ə.İsmayilov, Q.T.Qaraqaşlı.
6. Nəsirli M.N. "Azərbaycanın dairəvi planlı tikililəri haqqında". Azərbaycanın etnoqrafik məcmuəsi–2 (tədqiqat və materiallar) / Azərb. SSR Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu.
7. Nəsirli M.N. "Azərbaycan SSR – Şəki–Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri" (etnoqrafik tədqiqat).
8. Rüstəmov J. "Qarabağ zonasının azərbaycanlı kəndləri və yaşayış evləri haqqında". Azərbaycanın etnoqrafik məcmuəsi–2 (tədqiqat və materiallar) / Azərb. SSR Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu. Red. hey. T.A.Bünyadov; Q.A. Quliyev; Q.T. Qaraqaşlı; M.N. Nəsirli. Bakı; Azərb. SSR EA; 1965.
9. Salamzadə Ə.V., Sadıqzadə Ə.Ə. "XVIII–XIX əsrlərdə Azərbaycanda yaşayış binaları". Bakı–1961.
10. Vəliyev F. "XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti" (tarixi-etnoqrafik очерk). Bakı. Şərq-Qərb–2010.
11. Мехтиев А. "Народное жилище Азербайджана".

Резюме

Статья объединяет в себе информацию о российско-азербайджанских исследованиях и классификационных вопросах об азербайджанских традиционных жилищах конца XIX начала XX веков. В то же время здесь рассматриваются этнографические материалы взятые в научных источниках.

Ключевые слова: азербайджанское традиционное жилище, этнографические исследования.

Summary

Article combine itself information concerning the investigation and classification of traditional houses by russian and azerbaijani researchers in the end of the nineteenth century and early twentieth century. At the same time the material is analyzed research papers written on this topic in the scientific literature.

Key words: Traditional houses Azerbaijan, classification of traditional houses, ethnographic researches.